

İSLÂM'DA AYDINLANMA VE ATATÜRK

Doç.Dr.Ramazan BOYACIOĞLU*

Aydınlanma çağı, Batı uygarlık tarihinde XVIII. yüzyılda ortaya çıkan ve feodal toplumun yıkılış aşamasında burjuvazinin bu topluma yönelttiği düşünsel eleştirileri dile getiren düşünsel özgürleşme hareketidir. XVIII. yüzyıl boyunca hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinde yaşanan bilimsel aydınlanma hareketi,¹ ne yazık ki, aynı yüzyılda Müslüman ülkelerde gerçekleşmemiştir. İşte bu aydınlanmanın niçin Müslüman ülkelerde gerçekleşmediğini anlamak için, olayları tarih içinde ele alıp Atatürk dönemine kadar getirmek gerekmektedir. Böylece bu konu daha iyi anlaşılacaktır.

Öyleyse önce, İslâm'ın ve Kur'an'ın aydınlamaya bakışını ele alarak işe başlamak en uygunudur. Kısacası, İslâm ve Kur'an aydınlanma konusunda ne demektedir? Bununla ilgili olarak insanlara ne gibi mesajlar gelmiştir? Bu mesajlar doğrultusunda insanlar ve Müslümanlar neler yapmışlardır?

Herkesin bildiği gibi, Kur'an'dan çok önce Tevrat, sonra Zebûr, sonra da İncil gelmiştir. Bütün bunlar Yüce İslâm dininin kutsal kitaplarıdır. Bunların dışında peygamberlere inmiş, ama bize kadar ulaşmamış, başka kitapçıklar da vardır. Kısacası, Yüce Allah'ın insanlara, insanlık tarihi içerisinde göndermiş olduğu mesajların tümü İslâm'dır. Ayrıca bütün peygamberler ve onlara uyanlar da Müslüman'dır.

Daha geniş anlamda İslâm'ı ele alacak olursak, gökler ve yer yüzü var olalıdan beri, göklerde ve yerdeki varlıklar, Allah'a teslim olmuşlardır, yani Müslüman olmuşlardır. Bununla ilgili olarak Kur'an'da şöyle denilmektedir: “Allah'ın dininden başka bir din mi arıyorlar? Oysa göklerde ve yerde olanlar ister istemez Ona teslim olmuşlardır.”²

Yukarıda belirttiğimiz kutsal kitapların temel amacı ise, insanları aydınlatmak ve insanları buldukları karanlıktan aydınlığa çıkarmak içindir. Buna yine Kur'an ayetlerinden birkaç örnek verecek olursak, örneğin Tevrât'la ilgili olarak:

“Biz, içinde bir doğru yol ve aydınlık olan Tevrât'ı indirmiştik.”³

İncil ile ilgili olarak ise:

“Önceki Tevrât'ı doğrulayıcı olarak onlardan sonra Meryem oğlu İsa'yı gönderdik. Ona, içinde bir doğru yol ve aydınlık olan, önceki Tevrât'ı doğrulayan, sakınanları doğruya ileten ve öğüt veren İncil'i indirmiştik.”⁴ denilmektedir.

Bu ayetlerden ve aşağıda okunacak olan ayetlerden daha iyi anlaşılacağı gibi, Allah'ın, insanlara elçiler ve kitaplar göndermesinin amacı insanların aydınlanması ve kurtulması içindir. Bu durumu Kur'an'daki şu ayetler çok güzel açıklamaktadır.

“Ey insanlar! Şüphesiz size Rabbinizden kesin bir delil geldi. Size apaçık bir aydınlanma indirdik”⁵ “Sizi karanlıktan aydınlığa çıkarmak için üzerinize Kendisi ve melekleri salât getirmektedir (rahmet göndermektedir). Allah inananlara çok merhametlidir.”⁶ “(Kur'an), Rablerinin izni ile insanları karanlıktan aydınlığa, her şeyin üstünde övgüye lâyık olanın yoluna çıkaran bir kitaptır.”⁷ “Allah inananların

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Öğretim Üyesi

¹ **Büyük Ansiklopedi I**, Milliyet Gazetesi Yayını, 1991, s.116

² **Kur'an**, 3/83

³ **Kur'an**, 5/44

⁴ **Kur'an** 5/46

⁵ **Kur'an** 4/174

⁶ **Kur'an** 33/43

⁷ **Kur'an**, 14/1

dostudur. Onları karanlıktan aydınlığa çıkarır...”⁸ “Ey Kitap Ehli! Elçimiz size Kitaptan gizlemekte olduğunuz bir çok şeyi açıklamaya geldi. Çoğundan bağışlandınız. Allah’tan size bir aydınlanma ve bir Kitap geldi. Rızasına uyanı Allah, onunla kurtuluş yollarına yöneltir, onları karanlıktan aydınlığa çıkarır ve dosdoğru bir yola iletir.”⁹ “Sizi karanlıktan aydınlığa çıkarmak için kuluna apaçık ayetler indiren Odur. Şüphesiz Allah size karşı çok şefkatli ve çok merhametlidir.”¹⁰ “İnanıp iyi işler yapanları, karanlıktan aydınlığa çıkarmak için size Allah’ın apaçık ayetlerini okuyan bir elçi gönderdi.”¹¹ “Görenle görmeyen bir olur mu? Karanlık ile aydınlık eşit olur mu?”¹² “Görmeyen ile gören, karanlıkla aydınlık, gölge ile sıcak eşit değildir.”¹³ “Allah’a, Elçisine ve indirdiğimiz o aydınlığa (Kur’an) inanın.”¹⁴

En sonunda da Yüce Allah, aydınlanmayı istemeyenlere karşı kesinlikle aydınlanmasını tamamlayacağını da şu ayetleri ile açıklıyor:

“Allah’ın aydınlığını ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Nankörler hoşlanmasalar da Allah, aydınlanmayı tamamlamaktan asla vazgeçmeyecektir.”¹⁵ “Onlar ağızları ile Allah’ın aydınlığını söndürmek istiyorlar. Nankörler hoşlanmasalar da Allah aydınlığını tamamlayacaktır.”¹⁶ “Allah göklerin ve yerin aydınlığıdır...”¹⁷

Kısacası aydınlanma ile ilgili olarak Kur’an’da elli kadar ayet vardır. Ayrıca bilimi, okumayı, araştırmayı, akli kullanmayı ve düşünmeyi teşvik eden ve emreden sayısız ayetler vardır. Bunlara da bir kaç örnek verecek olursak:

“Bilim sahibi kişiler, Rabbinden sana indirilenin gerçek olduğunu görürler...”¹⁸ “..Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak akıl sahipleri inceden inceye düşünürler.”¹⁹ “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O insanı bir kan pıhtısından (*alak*) yarattı. Oku ve öğren! İnsana bilmediklerini kalemle öğreten Rabbin en cömerttir.”²⁰ “(Allah) kendi buyruğu ile geceyi, gündüzü, güneşi, ayı ve yıldızları sizin hizmetinize sunmuştur. Bunda aklını kullanan kişilere (toplum) deliller, dersler, ibretler vardır.”²¹ “Allah’ın, göklerde olanları ve yerde olanları sizin için kullanılabilir yaptığını, nimetlerini açık ve gizli olarak size bolca verdiğini görmüyor musunuz?”²² “(Allah), göklerde olanların ve yerde olanların tümünü, Kendisinden size sunmuştur. Düşünen kimseler (toplum) için bunlarda dersler, deliller, ibretler vardır.”²³ “Yörüngelerinde yürüyen güneşi, ayı, gece ve gündüzü sizin hizmetinize veren Odur.”²⁴ “Nerede olursanız olun ölüm sizi bulur. Yüksek galaksilerde (buruç) olsanız bile...”²⁵ “Göklerden ve yerden size rızık veren kimdir?...”²⁶ “Rızığınız da, size söz verilen de göktedir.”²⁷ “(Allah), yarattığı her şeye bir ölçü (bir denge)

⁸ Kur’a, 2/257

⁹ Kur’an, 5/15-16

¹⁰ Kur’an, 57/9

¹¹ Kur’an, 65/11

¹² Kur’an, 13/16

¹³ Kur’an, 35/19-20

¹⁴ Kur’an, 64/8

¹⁵ Kur’an, 9/32

¹⁶ Kur’an, 61/8

¹⁷ Kur’an, 24/35

¹⁸ Kur’an, 34/6

¹⁹ Kur’an, 39/9

²⁰ Kur’an, 96/1-5

²¹ Kur’an, 16/12

²² Kur’an, 31/20

²³ Kur’an, 45/13

²⁴ Kur’an, 14/33

²⁵ Kur’an, 4/78

²⁶ Kur’an, 34/24

²⁷ Kur’an, 51/22

koymuştur.”²⁸ “Gerçekten Biz her şeyi bir ölçü (bir denge) ile yarattık.”²⁹ “Yedi göğü kat kat yaratan Odur. Rahman’ın yaratmasında bir düzensizlik göremezsin. Gözünü çevir de bak bir çatlak görebilir misin?”³⁰ “Biz gökler ile yeri ve bu ikisi arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık.”³¹ “O kimseler kendi kendilerine, Allah’ın gökler ile yeri ve bu ikisi arasındakileri gerçekle ve belirli bir süre ile yarattığını düşünmüyorlar mı?”³² “O nankör olanlar, gökler ile yeryüzü bir parça iken, Bizim ikisini ayırdığımızı görmezler mi?”³³ “Allah gökleri, gördüğünüz gibi direksiz yükseltmiştir.”³⁴

Bu ayetleri destekleyen daha pek çok ayet vardır. Müslümanlar, daha önceki ulusların düştüğü hataya düşmüşler, onların geçtiği yollardan geçmiş ve geçmeye de devam etmektedirler. Bu konuda Hz.Peygamber de Müslümanları, “Sizden önceki ulusları adım adım takip edeceksiniz. Ta ki onlar keler deliğine girseler bile siz de gireceksiniz...”³⁵ diyerek uyarılmış olduğu halde, Müslümanlar aynı hataya düşmüşlerdir. Kitap Ehli ise, zamanla hatasını anlayıp bilimsel aydınlanma çağına yöneldiği halde, Müslümanlar, ne yazık ki bu yolda gerekeni yapamamışlardır.

Atatürk bir konuşmasında “Hangi şey ki akla, mantığa, halkın yararına uygundur, biliniz ki o bizim dinimize de uygundur. Bir şey ki akıl ve mantığa, milletin menfaatine, Müslüman’ın menfaatine uygunsuzsa kimseye sormayın. O şey dindir. Eğer bizim dinimiz aklın, mantığın uygun düştüğü bir din olmasaydı daha üstün olmazdı, son din olmazdı”³⁶ diyerek İslam dininin yüceliğini vurgulamış ve başka bir konuşmasında ise “Din vardır ve gereklidir. Temeli çok sağlam bir dinimiz var. Malzemesi iyi, fakat bina, uzun asırlardır ihmale uğramış. Harçlar döküldükçe yeni harç yapıp binayı takviye etmek gereği duyulmamış. Aksine olarak, birçok yabancı unsur, binayı daha fazla hırpalamış. Bugün bu binaya dokunulamaz, tamir de edilemez. Ancak zamanla çatlaklar derinleşecek ve sağlam temeller üstünde yeni bir bina kurmak gereği ortaya çıkacaktır”³⁷ diyerek Müslümanların son dönemlerdeki durumunu özetlemiştir. Aynı zamanda Atatürk, dinde yenileşme yapılması gerektiğine işaret etmiştir. Çünkü kullanılan bir bina nasıl eskir ve yıpranırsa; yaşanan din de içine hurafelerin karışmasıyla bozulur. Zamanla dinde yenilik yapılmazsa din mensupları tarih dışı kalabilirler. İşte ileri görüşlü olan Atatürk de bunu görmüştür. Eğer Müslümanlar içtihat müesseselerini çalıştırsalardı bu eksiklikler giderilebilirdi.

Öyleyse bu konu üzerinde durmak ve Müslümanların tarih içinde yaptıkları hataları belirtmek gerekmektedir.

Bilindiği gibi, Kur’an, Müsevilik ve Hıristiyanlıkta oluşan bazı sapmaları düzeltmek ve bazı yeni ihtiyaçlara göre hükümler ortaya koymak için gönderilmişti. Kur’an kesinlikle Tevrat ve İncili reddetmez, aksine onları kabul eder ve onların devamı olduğunu ortaya koyar. Öyleyse Kur’an, Tevrat’ın, Zebûr’un ve İncil’in antitezi değil, aksine onların olgunlaşmış tamamlayıcısıdır ve bozulmadan elimize kadar gelen ilâhî bir Kitap’tır. Ayrıca Kur’an, Câhiliyet çağını (bilgisizlik ve puta tapma çağı) yaşayan Arap ve benzeri kavimleri aydınlatmak ve de son mesajı bütün

²⁸ Kur’an, 25/2

²⁹ Kur’an, 54/49

³⁰ Kur’an, 67/3

³¹ Kur’an, 21/16; 44/38

³² Kur’an, 30/8

³³ Kur’an, 21/30

³⁴ Kur’an, 13/2

³⁵ İbn Mâce, *Fiten*, 17; Buhârî, *İ’tisâm*, 14; Müslim, *İlim*, 6

³⁶ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri II*, s.127

³⁷ Muzaffer Erendil, *İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, Ankara 1988, s.153

insanlara ve insan gibi sorumluluk taşıyan öteki varlıklara³⁸ ulaştırmak için gönderilmiştir.

Hız. Muhammed, 23 yıllık peygamberliği döneminde, Allah'tan almış olduğu vahiy ile Arapları, Câhiliyet çağından kurtarmak için uğraşmış ve aynı zamanda bu mesajı Arapların dışındaki toplumlara da ulaştırmak için, çevresindeki bölgelere elçiler göndermiştir. Peygamberlik görevini alan Hız. Muhammed'in yaşamı, öteki peygamberlerde olduğu gibi, Mekke döneminde, aydınlanma istemeyen Kureyşli müşriklerin zulüm ve işkenceleri yüzünden çok çileli geçmiştir. Hicret ettikten sonra da Medine döneminde Hız. Muhammed, yine Mekke ve çevresindeki müşrik Araplar ile bir kısım Yahudi ve Hıristiyan unsurların aydınlanma ve kurtuluşa karşı çıkmaları yüzünden rahat bırakılmamış ve bu kişiler, Hız. Muhammed ile birlikte bütün Müslümanları yok etmek için sürekli savaşmışlardır. Ama, bütün bunlara rağmen o, görevini tamamlamış ve kendi döneminde aşağı yukarı Arap yarımadası, Müslümanlığı kabul etmişti. Kısacası Hız. Peygamber'in dönemi, Arap yarımadasında İslâm'ın yayılmakta olduğu dönem olmuştur.

Hız. Peygamber'in ölümü üzerine bazı Araplar zekat vermemek için ayaklanmışlardı. Hız. Ebûbekir'in iki yıl kadar süren yönetimi, bu ayaklanmaları bastırmakla geçmişti. Şüphesiz bu ayaklanmalar yalnızca zekat vermeyiz diyerek, vergiye karşı çıkmakla kalmıyor, ayrıca devletin otoritesine de bir başkaldırı oluyor. Hız. Ömer dönemi ise, devlet kurumlarının oluşturulduğu, Müslümanlara savaş açan devletlere karşı savaşların yapıldığı bir dönemdir. Bu dönem, Müslümanların disiplinli ve adaletli bir şekilde varlıklarını sürdürdüğü bir dönem olmuştur. On yıl süren bu dönemden sonra, on iki yıl süren Hız. Osman dönemi başlamıştı. Yaşlı ve olaylar karşısında âciz kalan Hız. Osman'ın on iki yıllık döneminin ilk altı yılı, Hız. Ömer döneminin devamı gibi sâkindir. Ama son altı yılı ise, yavaş yavaş olayların tırmandığı bir dönem olmuş ve sonunda Hız. Osman, bu olaylardan etkilenmiş olan ve Mısır'dan gelen bir grup insan tarafından öldürülmüştü. Hız. Osman'ın öldürülmesi üzerine Hız. Ali, devlet başkanı olarak seçilmişse de, olaylara hâkim olamamış ve en sonunda o da bir Hâricî tarafından öldürülmüştü.

İşte bundan sonra, ortaya çıkan Emevilerle birlikte, Müslümanların başlattığı seçim sistemi ve danışma yöntemi yok olmuştu ve devlet başkanlığı, yani hilâfet, artık saltanata dönüştürülmüştü. Bu yüzden saltanat kavgaları baş göstermiş ve bu uğurda oluk oluk Müslüman kanı akmıştır. Dahası Muaviye ile birlikte başlayan saltanat yönetimi ile, zamanla, eski Zerdüşt İran'ın, İslâmiyet'ten en az bin beş yüz yıl önce kabul ettiği ve Zerdüşt'ün kutsal kitabı *Zendavesta*'ya yazdığı, sonraları Avrupalıların *droit divin* adını verdikleri, "ilâhî hukuk" da kısmen benimsenmiştir. Buna göre hükümdar, güç ve yetkisini doğrudan doğruya Tanrıdan alırdı ve bu sıfatla hem kutsal hem de sorumsuz olurdu. Zamanla bu görüş, İran'ın gücü ve büyüklüğü sayesinde, öteki Doğu kavimlerine de geçmişti. İslâm'dan önce Asya devletlerinin hepsinde bu görüş aynen kabul edilmişti.³⁹ Buna bir çeşit Tanrı'nın krallığı demek mümkündür.

İslâm ise peygamberleri bile sorumlu tutmuştur. Hız. Peygamber ile ilgili olarak bir kaç ayette şöyle denmektedir:

"Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindedir. Biz seni insanlara bir elçi gönderdik ve tanık olarak Allah yeter."⁴⁰ "Bil ki, Allah'tan başka ilah yoktur. (Ey Muhammed!) sen hem kendinin hem de inanan erkeklerin ve

³⁸ "Hani cinlerden bir gurubu, Kur'an'ı dinlemeleri için sana yöneltmiştik..." **Kur'an**, 46/29

³⁹ Peyami Safa, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ankara 1988, s.102-103

⁴⁰ **Kur'an**, 4/79

inanın kadınların günahlarının bağışlanmasını dile!”⁴¹ “Sen sevdiğini doğru yola erdteiremezsin, Ama Allah dilediğini doğru yola erdteirir...”⁴² “Seni yalanlarsa de ki, ‘Benim yaptığım bana, sizin yaptığınız sizedir. Siz benim yaptığım dan sorumlu değilsiniz, ben de sizin yaptığınız dan.’”⁴³ “Seni, sana vahiy ettiğimiz den ayırıp başka bir şeyi Bize karşı uydurman için uğraşıyorlardı. O zaman seni dost edineceklerdi. Sana direnç vermemiş olsaydık, andolsun ki, az da olsa onlara yönelecektin. O takdirde sana, hayatında ve ölümünde, azâbı kat kat artırırdık. Sonra Bize karşı bir yardımcı da bulamazdın.”⁴⁴

Evet İslâm, hükümdarların kutsal ve sorumsuz, ya da yeryüzünde Allah’ın gölgesi gibi anlayışlara kesinlikle karşı olmasına rağmen ve yukarıda ayetlerle belirtildiği gibi, peygamberleri bile sorumlu tuttuğu halde, Muaviye zamanında ortaya çıkan saltanatla birlikte, sultan iradesi mutlak bir güç haline gelmiştir

İşte pek çok sultanın bu tür davranışları, insanların korkup sinmesine neden olmuştur. Çünkü despot ya da dinsel monarşilerin egemen olduğu bir toplumda insan haklarının bir parçası olan düşünce özgürlüğünden söz etmek mümkün değildir. Korkunun olduğu bir toplumda bilgi üretilemediğine göre bu da aydınlanmaya bir engel oluşturmıştır. Daha sonra Atatürk, Cumhuriyet yönetimi ile Sultanlık arasındaki farkı şöyle belirlemiştir:

“Cumhuriyet nedir ve sultanlıktan farkı nedir? Cumhuriyet, ahlaklı erdeme dayanan bir yönetimdir. Cumhuriyet erdemdir. Sultanlık korku ve tehdide dayanan bir yönetimdir. Cumhuriyet yönetimi erdemli ve namuslu insanlar yetiştirir. Sultanlık korkuya ve tehdide dayandığı için korkak, zelil, sefil, rezil insanlar yetiştirir. Aradaki fark bunlardan ibarettir.”⁴⁵

Öyleyse Atatürk’ün bu açıklamasından yola çıkarak, insanları korkutan, tehdit eden; ya da korkak, zelil, sefil, rezil insanlar yetiştiren yönetimler sultanlıktır.

İşte bütün bu olumsuzluklara rağmen yine de Müslümanlar arasından, X. ve XI. yüzyıllarda, Farabî (870-950) ve İbn-i Sina (980-1037) gibi dünyaca tanınmış iki Türk bilgini çıkmıştır. Bu ikisi, Aristo’nun işaretini doğrultusunda Ortaçağ İslâm skolastiğini ilk kuranlar olmuşlardır. On bir ve on ikinci yüzyılda, bu esaslar üstüne Endülüs’te bir batı okulu ortaya çıkmıştı. Bu okulda, Arap İbn-i Rüş (1126-1198) ile Mûsevî İbn-i Meymûn(1135-1204) tarafından Aristo felsefesi Avrupa’ya tanıtılmıştı. Demek ki Ortaçağ Türk skolastiği, Doğuda Yunan düşüncesini ilk yaşayan büyük bir düşünce hareketi olmakla kalmamış, bu büyük düşünce hareketinin Batıda tanınması için ilk köprü görevini yapmıştır. Böylece İslâm düşünürleri tarafından Hıristiyan Batı, Aristo’yu tanımış ve yüzyıllar içinde hemen bütün düşünce cevherini onun büyük eserlerinden (Kitabu’s-Şifâ ve Kitabu’l-Ulûm) almıştı.⁴⁶

Avrupalıların İslâm dünyasından alıp kullandıkları ve “Skolastik” dedikleri kelimenin Arapça adı “hükema” ve “felâsife”dir. Bu ekol, Doğu ve Batı olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Doğu kolunu El-Kindî (öl. 870’den sonra), Farabî ve İbn-i Sina; Batı kolunu İbn-i Bâcce (öl.1138), İbn-i Tüfeyl (öl.1186) ve İbn-i Rüş, kurmuşlardır. Ayrıca, Ortaçağda Doğu ve Batı İslâm felsefelerinin temel akideleri birdir. Kısacası, İslâm skolastiği Yunan geleneğinden, özellikle yeni Eflâtunculuktan (Platon, MÖ.427-347) doğmuştur.⁴⁷

⁴¹ Kur’an, 47/19

⁴² Kur’an, 28/56

⁴³ Kur’an, 10/41

⁴⁴ Kur’an, 17/73-75

⁴⁵ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri II, s.231

⁴⁶ Safa, a.g.e., s.89

⁴⁷ A.g.e., s.90

Bundan sonra Müslümanların öğrencisi olan Avrupalılar, Müslümanları düşman bilmelerine rağmen, kalkınmak için asla kindarlığın esiri olmamışlardır. Aksine, açıkça görülen bir saygı duygusu içinde düşmanı ile sıkı ve canlı bir şekilde siyasal, entellektüel ve ticarî alışverişler yapmışlardır. Kısacası Batılılar, modern Avrupa'yı oluştururken, bir yandan Müslümanlarla savaşmışlar, bir yandan da Müslümanları kendilerine örnek almışlar ve onları hoca ve öğretici olarak kabul etmişlerdir.⁴⁸

IX.yüzyıldan sonra Hıristiyan rahipler, İspanya'daki Müslüman ilâhiyatçıları araştırmaya başlamışlardı. XII.yüzyılın ilk çeyreğinde Toledo başpiskoposu bir tercüme kurulu oluşturarak Eski Yunan eserlerinin Arapça nüshaları ile birlikte Müslüman ilim ve felsefesini de Lâtince'ye çevirtmeye başlamıştı. Artık Avrupalı, Fârabî ve İbni Sina'yı okuyordu. Hıristiyan ilâhiyatçılar, Müslüman ilâhiyatçıların izinden gidiyordu. Robert Guiscard'ın kurduğu Salerno tıbbiyesinde doğrudan Arapça öğretim yapılıyordu. İdrisî (1100-1166), Sicilya'daki II.Roger'in sarayında coğrafya öğretiyordu. Böylece Batı, biraz topallayarak da olsa Müslüman bilim adamlarının eserlerini takip ediyordu. Bu Müslüman bilim adamları, matematik, cebir, trigonometri, astronomi, optik, kimya, tıp, cerrahî, eczacılık alanlarında Yunan üstatlarının alanlarını inanılmaz bir şekilde genişletmişlerdi. İslâm uygarlığı, Barbar Avrupa'nın terbiye edilmesinde baş rolü oynamıştı.⁴⁹

Kısacası Avrupa, maddi ve manevi iktidarının temelini oluşturan bilgi ve buluşlardan bazılarını Müslümanlardan almıştır. Özellikle son derece büyük sonuçlar doğuran matematik ve kimyayı Avrupa'ya Müslümanlar öğretmiş, onu korumuş ve geliştirmiştir. Avrupa'ya barut ve topu veren, en iyi çelik imalini öğreten, pusulayı, pamuktan ucuz kağıt yapımını ve matbaacılığı öğretenler Müslümanlar olmuştur. Asya böylece Avrupa'yı kendisine karşı silahlandırmış ve kaderin dönüşünü kendi elleri ile hazırlamıştı. Ama bunun sonuçlarını almak için aradan birkaç yüzyıl geçmesi gerekecekti.⁵⁰

İşte artık Avrupa, XI. yüzyıldan sonra maddi ve manevi sahalarda gücünü artırmak için inatla çaba harcamaya başlamıştı. Asya ise, maddi gücünün yıkılmasından çok önce, fikrî değerinin eksilmesine seyirci kalmıştı. Müslüman toplumlarda yaşamsal diriliğin zayıflamasının ilk belirtisi görülmeye başlamıştı. İbn-i Haldun'un (1333-1378) XIV.yüzyılda yazdığı tarihî eseri bir yana bırakılırsa, İslâm düşüncesinde Abbasîlerden beri büyük bir ilerleme görülmemişti. XV.yüzyılın ortalarına doğru hükümdar astronom Uluğ Bey'in (1393-1449) eseri, Müslüman Doğunun bilimsel çalışmalarının sonu olmuştur. Bunun sebebi, daha Osmanlılardan önce, Mısır Memlûkları, İspanya (Endülüs), Fas, Orta Asya ve İran gibi bütün İslâm dünyasında, başlamış olan bir değişimdir. Çünkü bu dönemde İslâm, çok fanatik ve sofu bir takım din adamlarının eline düşmüştü. Bu din adamları yüzünden İslâm'ın, fikrî orijinalliyi sönmüştür. Bundan sonra yazılan din kitapları, yine de her tarafta mutlak nüfuzunu sürdürmüş ve hazır fikirleri yaymağa devam etmişti, ama kaynakları tartışma ve araştırma gereği duyulmamıştı. Müslümanlar, yine Müslümanlar eliyle dinî fikrin daraltılışı ve yine Müslümanlar tarafından oluşturulan mevzuata kul köle oluşları yüzünden, Avrupa bilim ve tekniğinin ilerlemesine ayak uyduramamışlardı.⁵¹

Ölmüş Müslüman biliminin yerini, gözlem yöntemi ile olayları akılcı bir şekilde düzenleyen ve büyük bir yenilik getiren modern bilim, XVII. Yüzyılın başlarında Galilée, Képler ve Descartes ile ilk meyvelerini vermişti. XVIII. Yüzyılda

⁴⁸ Fernand Grenard, **Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü**, çev. Orhan Yüksel, İstanbul 1992, s.31-32

⁴⁹ **A.g.e.**, s.33-34

⁵⁰ **A.g.e.**, s.35

⁵¹ **A.g.e.**, s.147-148

ise, kesin gücünü göstermişti.⁵² Batı düşünce tarihinde bu dönem bilim ve aklı kutsayan Aydınlanma çağının başlangıcı kabul edilir.

Asya su değirmenini biliyordu, yel değirmenini de bulmuştu, fakat bunları ihmal etmişti. Avrupa ise değirmeni geliştirerek, ağaç, metal, kumaş ve kağıt işlerinde de kullanmasını bilmişti. VIII.-IX. Yüzyılda, Hârünürreşîd'in (766-809) duvar saati, Charlemagne'ı (742-814) hayran bırakmıştı; XVII. Yüzyıldan itibaren ise Avrupalılar, Asya İmparatorlarını zemberekli saatler, duvar saatleri, teleskoplar, mikroskoplar ve projeksiyonlarla eğlendirmeye başlamışlardı.⁵³

Kısacası, Hz.Peygamber'den sonra, Müslümanlar güçlü devletler kurmuşlardır. Belli bir dönemden sonra bu güçlü devletlerde, ne yazık ki, aynı seviyede güçlü bilimsel çalışmalar yapılmamıştır. Daha önce ortaya konmuş olan dini eserler bile yorumlar (şerhler) yazılarak varlıklarını sürdürmüşler ve her şeylerini de buna göre ayarladıklarından Müslümanlar statik kalmışlardır. Böylece zamanında gerekli yenilikleri ve atılımları yapamadıklarından Batı karşısında, gittikçe gerilemişlerdir.

Rönesans'a kadar İbn-i Sina ve İbn-i Rüş'tün akılcı ve doğacı felsefesi, Doğuda olduğu kadar Batıda da, bütün ilâhiyatçılar ve mistikler tarafından şiddetle tenkit edilmişti.⁵⁴ Ama, Avrupa'da bütün saldırılara ve eleştirilere rağmen, akılcı ve doğacı olan bu felsefe, Rönesans'a kadar yaşayan bir düşünce ile modern çağın doğumunu hazırlamıştı. Doğuda ise, mistik ve ilâhiyatçı görüşün üstün gelmesiyle yarı yolda kalmıştı.⁵⁵

Bunda, İslâm dünyasında sonradan ortaya çıkan sûflilerin ve mistiklerin etkisi çok olmuştur. Bunlar belki iyi niyetle bir yaşam tarzı oluşturmuşlardı. Ama zamanla bu yaşam tarzı Müslümanları uyuşturmuş ve kaderci bir yaşam tarzı anlayışını hakim kılmıştı. Oysa kader, gerekli olan bütün yollara baş vurduktan sonra, insan gücünü aşan bir durumla karşılaşıldığında başlar. Yoksa bütün işleri Allah'a havale edip de uyumak ya da başkalarının sırtından geçinmek değildir. Buna Kur'an'da İsrailoğullarından aktarılan çok güzel bir örnek vardır:

“(Musa), ey kavmim! Allah'ın size yazdığı kutsal toprağa girin ve geri dönmeyin, yoksa kaybederek dönmüş olursunuz. Onlar, Ey Musa! Orada zorba bir toplum var; onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla girmeyiz. Ancak onlar oradan çıkarlarsa biz gireriz, dediler. Bu korkakların içinden Allah'ın kendilerini nimetlendirdiği cesur iki kişi, onların üzerine kapıdan girin; oraya girince zaferi kazanacaksınız; Eğer inanıyorsanız Allah'a güvenin’ dediler. (İsrailoğulları), ‘Ey Musa! Onlar orada buldukları sürece, biz oraya asla girmeyiz; o halde sen ve Rabbin gidin savaşın; biz burada oturacağız’ dediler. Musa: ‘Rabbim, ben kendimden ve kardeşimden başkasına egemen olamıyorum; bizimle, bu yoldan çıkmış toplumun arasını ayır’ dedi. Allah: ‘Öyleyse orası onlara kırk yıl yasaklanmıştır; yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşacaklar; sen de yoldan çıkmış toplum için üzülme’ dedi.”⁵⁶

Kısacası Allah, Kendisinin İsrailoğullarına yeryüzünde vadettiği toprakları bile İsrailoğullarının kendi güçleri ile almalarını, yatıp uyumamalarını emretmiştir. Öyleyse uyuşukluk İslâm ile kesinlikle bağdaşmamaktadır.

Yukarıda Kur'an ayetlerinden örnekler vererek söz edildiği gibi, yeryüzü ile göklerin ve bunlar arsında bulunanların kullanımı, başta Müslümanlar olmak üzere

⁵² A.g.e., s.149

⁵³ A.g.e., s.149

⁵⁴ Safa, a.g.e., s.93

⁵⁵ A.g.e., s.94

⁵⁶ Kur'an, 5/21-25

insanlığın emrine sunulduğu halde; ne yazık ki, Müslümanlar uyuşmuş ve uyuşturulmuş olduklarından, tıpkı İsrailoğulları gibi onlar da her şeyi Allah'tan bekler olmuşlardır. Yine Müslümanlar Kur'an'ı okuyup anlayacakları yerde, onu duvara asmışlar ve zaman zaman da tozunu almışlardır. Zaten bilgi birikimi olmadığından, okuyanlar da Kur'an'ı gereği gibi anlamamışlar; zaman zaman da bazı ayetlerini çok yanlış tercüme etmiş ya da yorumlamış; bazı ayetleri ise nesh etmişlerdir. Hatta ulema, kendileri Kur'an'ı anlamadıklarından, yanlış anlarlar endişesi ile halkın okumasına da izin vermemişlerdir. Böylece yüzyıllar boşa akıp gitmiştir.

Bu arada boşluğu doldurmak için tarikatlar ve sufiler eliyle yeni bir İslâm yorumu ortaya çıkmıştır. Bu yüzden Müslümanlar daha fazla uyuşmuşlar ve akıllarını kullanmamışlardır. Ayrıca, zamanla Müslümanlar üzerinde Eş'arî Kelâmı'nın etkisi de çok olmuştur. Bugün bile bazı İslâm âleminin eğitim ve öğretim havzalarını etkilemeye devam eden, Eş'arî Kelâm ekolünün akli dışlayıcı ve yazgıcılığı besleyici anlayışı, XXI.-XXII. Yüzyıldan sonra bütün tasavvufi akımları fazlasıyla etkilemiştir. Örneğin, Muhyiddin Arabî (1165-1240) gibi biri çıkmış, "ilâhi haberleri getiren şariat olmasaydı, kimse Allah'ı bilmezdi." demiştir.⁵⁷ Eğer gerçekten bu söz Muhyiddin Arabî'nin ise ve eğer bu sözü "Allah'ın varlığını ve birliğini bulamazdı" anlamına söylemiş ise bu yanlıştır. Zira Kur'an'da anlatıldığına göre, Hz. İbrahim aklını kullanıp yıldızı, ayı ve güneşi inceleyerek Allah'ı ve Onun birliğini bulmuştur.⁵⁸ Eğer bu sözünü Allah'ı anlamazlardı ve bilmezlerdi anlamına söylemişse, ne yazık ki Müslümanlar, Kur'an'ın ifade ettiği Allah'ı anlayıp kavrayamamışlardır. Zira anlayıp kavrasalardı asla geri kalmazlardı.

Yine yazılanlar doğru ise, Muhyiddin Arabî, doğrudan doğruya veya bir melek aracılığı ile Allah'tan gelen ve ancak yüksek bir sûfiye ait terbiyeden sonra elde edilen marifete, gerçek bilgi dendiğini iddia etmiştir ve peygamberler bilgilerini hangi kaynaktan almışlarsa, kendisinin de aynı kaynaktan bilgi aldığını söylemiştir. "Veliler Peygambere uymuşlardır ve onların varisleridir." dediği halde, kendisinin, ilâhi bir telkin ile bildirilmemiş hiçbir şey yazmadığını, hatta Allah'ın sözlerini, harfli ve harfsiz olarak işittiğini iddia etmiştir. Bilgilerini, Hz. Muhammed'in ruhundan aldığını söylerken de aynı iddialarda bulunmuştur. Her ne kadar kendisinin peygamber olmadığını söylemişse de, belki farkında veya değildi ama, bu iddiaları ile peygamberlerden de üstün olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Peygamberler, sıradan sözlerin Allah'tan geldiğini hiçbir zaman iddia etmemişlerdir.⁵⁹ Bir çeşit Batınlığı andıran bu görüşü yüzünden Muhyiddin Arabî, tekfir edilmiştir.

Kısacası bazı meczupların ortaya koyduğu sûfi görüşler ve bunların uyguladığı züht (sade, basit) yaşam şekli, bazı Müslümanlar için örnek yaşam şekli oluşturmuştu. İlk yüzyılların Müslüman zühdüne Hıristiyanların etkisi de olmuştu. Çünkü İncil mistik bir ruha sahiptir.⁶⁰ Nasıl ki Hıristiyanlar yerleşim yerlerinden uzak olarak manastırları sarp dağ ve vâdi yamaçlarına yapmışlarsa, birçok tarikat şeyhi de tekke ve dergâhlarını uzak dağ başlarına yapmışlardır. Ayrıca Hıristiyanlar Allah'ın rızasını kazanmak için ruhbanlığı uydurmuşlardı. Bilindiği gibi, Ruhbanlar evlenmezler ve çok basit bir yaşam tarzı ile varlıklarını sürdürürler. Kur'an bu durumu şöyle açıklar:

"(Öteki peygamberlerden) sonra Meryem oğlu İsâ'yı gönderdik, ona İncil'i verdik ve ona uyanların yüreklerine bir şefkat ve merhamet koyduk. Uydurdıkları

⁵⁷ M.E.B.İslâm Ansiklopedisi VIII, s.548

⁵⁸ Kur'an, 6/76-78

⁵⁹ M.E.B.İslâm Ansiklopedisi VIII, s.548

⁶⁰ Safa, a.g.e., s.98-100

ruhbanlığa gelince onu, Biz yazmadık Fakat kendileri Allah rızasını kazanmak için yapmışlardı. Ama buna da gereği gibi uymadılar...”⁶¹

Daha ilginç olanı zaman içinde bazı kişiler, Hz.İsa’ya yaptıkları gibi bu ruhbanları da kendilerine rablar edinmişlerdi, yani onlara tapınır olmuşlardı. Kur’an bu durumu da şu şekilde açıklar ve bu açıklaması ile de aynı yanlışlıkları yapmamaları için Müslümanları uyarır:

“Allah’ın dışında, onlar, bilginlerini, ruhbanlarını ve Meryem oğlu Mesih’i rablar edindiler. Oysa hepsine, tek Tanrıya kulluk etmekten başka bir şey emir olunmamıştı. Ondan başka hiçbir tanrı yoktur. O bunların ortak koştuklarından uzaktır.”⁶²

Aklı ön plana çıkararak ve çalışmayı, araştırmayı, bilimi emreden Kur’an’a rağmen, Müslümanlar, Uzak Doğu (özellikle Hint) kültüründen etkilenerken, tasavvuf ve mistik düşünce ile, dünyadan ve içindeki her şeyden el-etek çektiren bir züht yaşam tarzını benimsemişlerdi. İslâm’da içtihat, muamelat konularında yapıldığı halde sufiler, içtihadı muamelat konusunda değil de, ibadet konusunda yapmışlardır ve birçok ibadet türleri uydurmuşlardır. Bunu da âyette geçtiği gibi Allah rızası için yapmışlardır. İşte asıl yanlışlık da bundadır. Oysa Kur’an çalışma ve araştırma ile ilgili, “Ey inananlar! Cuma günü namaza çağrıldığınızda, hemen Allah’ı anmaya koşun ve alış verişinizi bırakın. Bilerseniz bu sizin için daha iyidir. Namaz bitince de, hemen yeryüzüne dağılın Allah’ın fazlından isteyin”⁶³ diyerek, Müslümanların Cuma günü bile yatmayıp çalışmalarını istemektedir. Yine başka bir ayette de: “Allah’ın sana verdikleri ile âhret yurdunu gözet. Dünyadan da nasibini unutma”⁶⁴ derken hem dünya hem de âhret için gerekli çalışmanın yapılmasını emretmiştir. Yine Hz.Muhammed de, “Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya, yarın ölecekmişsin gibi âhret için çalış”⁶⁵ diyerek Müslümanların çok çalışmaları gerektiğini belirttiği halde, pek çok Müslüman züht yaşam tarzını kendileri için ideal bir yaşam tarzı olarak görmüşlerdir. Oysa Kur’an, yüzlerce yerde İslâm’ın şartı olan zekattan, sadakadan, ihсандan, yardımlaşmadan söz etmektedir ve yerine getirilmesini emretmektedir. Bunları yerine getirenleri de muttakî olarak açıklamaktadır. İmkânı olmayan kişiler, Allah’ın sık sık söz ettiği bu emirlerini nasıl yerine getirebilir ve nasıl takvâ sahibi olabilirler?

Bu sûfilere karşı, XVII. yüzyılda, Osmanlı devletinde, Kadı-zadeler olarak tanınan karşıt bir fanatik grup çıkmıştı. Bu iki grup arasında çok çetin tartışmalar ve çatışmalar olmuş, Kadı-zadeler, tarikatçılara karşı saldırıya geçerek ne kadar tekke varsa yıkmışlar, taşını toprağını denize dökmüşlerdir. Bunların yapmakta oldukları şeylerin hepsinin bid’at olduğunu söylemişlerdir. Bu Kadı-zadeler, İslâm’da ve Kur’an’da böyle bir şey olmadığı halde, daha fanatik davranarak, Hz.Muhammed döneminde yaşandığı gibi bir yaşam tarzı ile yaşamanın gerektiğini savunmuşlardır. Bir örnek verecek olursak, yemeği kaşık kullanmadan el ile yenmesini, kaşık kullanılırsa bunun bid’at olduğunu söylemişlerdir. Kısacası İslâm’ı tam bir şekil dini haline getirmek istemişlerdir.⁶⁶ Bugün de İslâm âleminde, Vehhabilik ve Neo(yeni)-selefilik gibi şeyler yapılmaktadır. Bid’at kavramı, dinsel konularla sınırlı olmayıp dünyasal konuları da kapsadığına göre, bu zihniyetlere karşı eleştireci akıllı ön plana çıkarmak gerekmektedir.

⁶¹ Kur’an, 57/27

⁶² Kur’an, 9/31

⁶³ Kur’an, 63/9-10

⁶⁴ Kur’an, 28/77

⁶⁵ İbni Kuteybe, **Garibü’l-Hadis**, 1/46; İbni Ebî Hitim, **el-Cerh ve’t-Tadil**, 2/330; Beyhakî, **es-Sünen**, 3/19

⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III/I**, s.358-365

İşin garibi, sûfiler ile Kadı-zadeler birbirlerine girdikleri dönemde, medrese ulemasının varlığı görülmemektedir. Belki de korkup sinmiş olabilirler. Zaten medresede bilim olsaydı, bu durumlar ortaya çıkmazdı ve halkı onlar aydınlatırlardı.

İşte yıllarca sûfiler, bu yaşam tarzı ile yaşamışlar ve şeyhler bu öğretilerini, 1925 yılında Atatürk tarafından tekke ve zâviyelerin kapatılmasına kadar, sürdürmüşlerdir. Atatürk bunlarla ve tekkelerle ilgili olarak şu açıklamaları yapmıştır:

“..Bugün bilimin ve tekniğin bütün kapsamıyla uygarlığın aydınlığı karşısında, şu veya bu şeyhin yol göstermesiyle maddi-manevi mutluluk arayacak kadar ilkel insanların, Türkiye uygar toplumunda varlığını asla kabul etmiyorum. Efendiler ve ey millet iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve bir şeyhe bağlanmışlar ülkesi olamaz. En doğru, en gerçek yol (tarikât), uygarlık yoludur. Uygarlığın buyurduğunu ve istediğini yapmak, insan olmak için yeterlidir. Tarikat şeyhleri, bu dediğim gerçeği bütün açıklığı ile anlayacak ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık olgunluğa eriştiklerini elbette kabul edeceklerdir.”⁶⁷

“Halkın saflığından yararlanarak milletin maneviyatına sataşmış olan kimseler ile onların takipçileri ve müritleri elbette ki bir takım bilgisizlerden oluşmaktadır. Bunlar, Türk milleti için yüzkarası oluşturacak durumların belirmesinde sürekli etken olmuşlardır. Milletimizin önünde açılan kurtuluş ufuklarında aralıksız yol almasına engel olmaya çalışanlar hep bu kurumlardır ve bu kurumların mensupları olmuştur. Türk milletinin bunlardan daha büyük düşmanı olmamıştır. Bunların millet bünyesinde yaptıkları yıkımı, millete anlatarak hissettirmek gerekir.”⁶⁸

Aydınlanmaya engel oluşturan bir neden de medreselerin yetersizliği olmuştur. Osmanlı medreseleri üzerinde biraz durmak gerekirse, Osmanlı'nın en önemli medresesi Fatih döneminde açılan medresedir. Fatih'in yaptırdığı camiin kuzey ve güney yönlerine dörder adet sekiz kısım yaptırılmış olup buna Sahn-ı Seman adı verilmiştir. Her kısmın on dokuz odası bulunuyordu. Bu medresede gramer, mantık, feraiz, kelâm, belâgat, fıkıh, hadis ve tefsir dersleri okutuluyordu. Hendese (geometri), astronomi (hey'et) ve hesap dersleri ise yalnızca ilk ve orta öğretimde veriliyordu. Daha sonra Kanuni döneminde ise, matematik (riyaziye), tabiat bilgisi (tabiiye), tababet (eczacılık) derslerine olan ihtiyaçtan dolayı, bu sınıflara adam yetiştirmek için yeni medreseler yaptırılmıştır ve bir de Tıp medresesi eklenmiştir.⁶⁹ Ama zaman içerisinde ya gelişme gösterememiş kapanmış ya da kapatılmış olmalı ki, son dönemlerde Osmanlı medreselerinde tıp ve fen bilimlerine rastlanmıyor. Hatta, zamanla medreselerde okutulan kelâm, fıkıh, hadis, tefsir gibi derslerin eğitiminde bile yetersiz kalınmıştır. Bu yüzden bol bol şerhler yazılmıştır. Aslında İslâm âleminde XI.yüzyıl ile birlikte özgün bilimsel ürünler ortaya koyma dönemi kapanmıştır ve şerhçilik, haşiyecilik ve taklitçilik dönemi başlamıştır. İlim deyince büyük ölçüde dinsel ilimler anlaşılmış, pozitif bilimler neredeyse din dışı görülmüştür. İlim kavramı, Mâverî'nin “Edebü'd-Dîn ve'd-Dünya” adlı eseri gibi eserler ile önce iyi niyetle ikiye ayrılıp incelenmişse de sonraları, zamanla din öne çıkarılmış, dünya ise terk edilmiştir. Osmanlı'da da bu zihniyet aynen devam etmiş ve ilim, yani bilim “övlümüş bilim (ilm-i memduhe) ve yerilmiş bilim (ilm-i mazmûme) olarak ikiye ayrılmıştır. Elbette övlümüş bilim, dinsel bilimler; yerilmiş ve kötülenmiş bilimler ise, fen bilimleri yani pozitif bilimler olmuştur.

⁶⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, s.215

* Metinler sadeleştirilmiştir.

⁶⁸ Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, 1984, s.82-83

⁶⁹ Uzunçarşılı, a.g.e. II, s.587

Kısacası, günün şartlarına göre eğer, Kur'an yeniden incelenip yorumu yapılsaydı, Müslümanlar kesinlikle bilimde geri kalmazlardı ve Müslüman ülkelerde her türlü bilim olurdu. Ya da, Müslümanlar, fen bilimlerini tam öğrenip okutsalardı, din ve bilim yine tam olurdu. Çünkü Kur'an ile bilim birbirine kesinlikle ters düşmez. Üstelik bilim, aynı zamanda Allah'ın sıfatıdır.

Evet zaman içerisinde medreseler gerekeni yapamayıp çöktüğü için II.Mahmut döneminde, medreselerin dışında yeni okullar açılmasına karar verilmiştir. Tanzimat'tan sonra da okullaşma artarak devam etmiştir, ama yine dil ve harflerin yetersizliği yüzünden istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Çünkü Osmanlıların kullandıkları Arap harfleri ile okuyup yazmayı öğrenmek için altı yıl kadar bir süreye ihtiyaç duyuluyordu. Ayrıca Osmanlıca denilen dil de çok ağır bir dil idi. Farsça, bazen de Arapça terkipler, ayrıca Arapça ve Farsça ağırlıklı kelimelerden oluşan, yalnızca okur-yazar kesimin kullandığı bir dil olmuştu.

Bu sorunları da Atatürk çözmüştür. Önce, 3 Mart 1924 tarihinde, Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulü ile, çürümüş olan medreselerin varlığına son verilmiş ve bütün okullar Maarif Vekâleti'ne (Milli Eğitim Bakanlığı) bağlanmış; ayrıca aynı kanunun 4.maddesi gereğince de yüksek din bilginleri (mütehassısları) yetiştirmek üzere üniversitede bir ilâhiyat fakültesi kurulması, ayrıca imamlık ve hatiplik gibi dini görevlerin yerine getirilmesi ile yükümlü memurların yetişmesi için de ayrı okullar açılması, kabul edilmiştir. İkinci olarak da, 1 Kasım 1928 tarihinde, Yeni Türk harflerinin kabulü ile de, okuma-yazma kolaylığı sağlanarak çok hayırlı bir iş yapılmış ve 2 Eylül 1930'da, "Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır"⁷⁰ ve 17 Şubat 1931'de de "milliyetin çok bariz vasıflarından biri dildir. Türk milletindenim diyen insan Türkçe konuşmalıdır. Türkçe konuşmayan bir insan Türk kültürüne, topluluğuna ait olduğunu iddia ederse buna inanmak doğru olmaz."⁷¹ diyen Atatürk'ün düşünce ve ilkeleri doğrultusunda, Türk dilini yabancı terkip ve kelimelerden arındırma yoluna gidilmiş ve Atatürk'ün direktifleriyle, daha sonra "Türk Dil Kurumu" adını alacak olan "Türk Dili Tetkik Cemiyeti", 12 Temmuz 1932 tarihinde kurulmuştur.⁷²

Osmanlı'nın yıkılış nedenlerinden birisi de, kendi ülkesinde Türk dilinin öğretimine gereken önemi vermemiş olmasındandır. Medresenin eğitim dili Arapça olduğundan, Türk dili, yalnızca halkın konuştuğu halk dili olarak kalmış ve gelişmesini sağlayamamıştır. Ne yazık ki, bugün de kendilerini Türk aydınları olarak gösteren bazı kişiler, "Bu dille bilim yapılmaz" diyerek hem Atatürk'ü anlamak istemiyorlar, hem de tarihsel yanılgıyı desteklemiş oluyorlar.

Bilimsel aydınlanmaya engel oluşturmuş olan başka bir büyük neden de, kadınların okutulmayıp eve kapatılmaları ve kendilerine hiçbir hak verilmemiş olmaları yüzündendir.

İslâm ve Kur'an, asla, kadın-erkek ayırımı yapmadan okuyup öğrenmeyi insana zorunlu kılmışken; ayrıca kadınların eve kapanmalarını emreden herhangi bir ilâhi emir de yokken, ne yazık ki, kadınlar eve kapatılmış ve okuyup öğrenmeleri engellenmiştir. Ancak Tanzimat'tan sonra, özellikle II.Abdülhamit döneminde kız okulları açılarak, kızların da yavaş yavaş okuyup öğrenmeleri sağlanmıştır. Ama, kadınlara önem verip onları topluma kazandıran, okuyup yazmalarını artıran, seçme ve seçilme hakkı tanıyan yine de Atatürk olmuştur.

⁷⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938*, Ankara 1973, s.326-327

⁷¹ A.g.e., s.333

⁷² A.g.e., s.342

Bugün bile bazı Müslüman ülkelerde, İslâm adına, nüfus sayımında kadınlar sayılmıyor. Parlamentosuna kadınlar seçilsin mi, seçilmesin mi tartışması yapılıyor. Kadınların şoförlük yapamayacaklarına dair fetvâlar veriliyor, vs.

Müslüman kadınlar ve erkeklerle ilgili olarak Kur'an şöyle demektedir:

“İnanan erkeklerle inanan kadınlar, birbirlerinin dostları ve yardımcılarıdır. Onlar iyiliği emrederler, kötülüğe engel olurlar...”⁷³

Bu ayetle Yüce Allah, Müslüman kadın ile erkeğin her şeyi birlikte yapmalarını istemektedir. Şunu özellikle belirtelim ki, okumamış, aydınlanmamış bir kadının yetiştirdiği, eğitip öğrettiği çocuklarla, okumuş, öğrenmiş ve aydın olan bir kadının yetiştirdiği çocuk bir olmaz. Kısacası Kur'an'ın deyimi ile “Hiç bilenlerle bilmeyenler eşit olur mu?”

Atatürk de, kadınlarla ilgili yaptığı konuşmalarında, büyük Türk kadını olarak vasıflandırdığı kadınlarımızdan isteği, onları çalışmalara ortak kılmak, hayatı onlarla birlikte yürütmek; onları, bilimsel, ahlakî, sosyal, toplumsal, ekonomik hayatta erkeğe arkadaş ve yardımcı yapmak⁷⁴ yönünde olmuştur. Ayrıca, aydınlık ile, irfan ile, gerçek erdem ile kadınlarımızın süslenip donanmalarını ve Avrupa kadınlarından aşağı kalmamalarını; hatta, Avrupa kadınlarını aşacak aydınlık ve irfanla donanmalarını⁷⁵ istemiştir. Bunun için de kadının önünü açmıştır.

Kısacası, Batı seviyesinde olmasa da, Ülkemizin şu ana kadar elde ettiği bilimsel aydınlanma, Atatürk ve onun kurduğu Cumhuriyet ve Cumhuriyetin nimetleri sayesinde olmuştur.

Yalnız, Atatürk'ün Cumhuriyet ile birlikte istediği başka şeyler de vardır ve aydınlanma yolunda çok önemli olan bu konu demokrasidir. Atatürk demokrasi konusunda şöyle demektedir:

“Cumhuriyet rejimi demek, demokrasi sistemi ile devlet şekli demektir. Biz Cumhuriyeti kurduk, o on yaşını doldururken demokrasinin bütün gereklerini sırası geldikçe uygulamaya koymalıdır.

Çağdaş bir cumhuriyet kurmak demek, milletin insanca yaşamasını bilmesi, insanca yaşamasının neye bağlı olduğunu öğrenmesi demektir.

Demokrasi prensibinin en çağdaş ve mantıklı uygulamasını sağlayan hükümet şekli, cumhuriyettir.”⁷⁶

Müslümanların aydınlanmasına engel oluşturan başka bir sebep de, İslâm tarihi içinde fetih adı altında yapılmış olan gereksiz savaşlar olmuştur. Bilindiği gibi İslâm, barış ve barış dini olarak gelmiştir. Kur'an'da fetih konusu incelenirse, gerçek anlamda fetihten amaçlananın barış olduğu anlaşılır. Örnek olarak Kur'an, Hudeybiye barışını fetih olarak belirtmiştir.⁷⁷ Öyleyse gerçek fetih, barış ve barış içinde gönüllerin kazanılması olarak bilinmelidir. Ama, haksız yere bir saldırı ve bir zulüm söz konusu olursa, işte ancak o zaman İslâm, insana savunmaya yönelik savaşa izin veriyor. Bu konuda Kur'an'da, “Kendilerine savaş açılanlara, savaşmaları için izin verilmiştir. Çünkü onlar zulme uğramışlardır.”⁷⁸ denilmektedir ve başka bir ayette de, “Size karşı savaş açanlara, Allah yolunda olarak savaşın; sakın aşırı gitmeyin, çünkü

⁷³ Kur'an, 9/71

⁷⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, s.150-151

⁷⁵ A.g.e., 152-153

⁷⁶ Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, s.58

⁷⁷ Kur'an, 48/1

⁷⁸ Kur'an, 22/39

Allah aşırıları sevmez.”⁷⁹ diyerek savaşta aşırı gidilmemesini ve Allah yolunda savaşılmasını emretmektedir. İnsan kendi yolunda savaşırsa mal-mülk edinme, şöhret kazanma, makam sağlama, ganimet ele geçirme, toprak alma, kan dökme, zulüm yapma, ırza geçme vs. gibi işleri de yapar. Allah yolunda yapılan savaşlarda bunlara yer yoktur. Kısacası insanları zorla Müslüman yapmaya yönelik savaşlar, kesinlikle İslâm’a aykırıdır. Çünkü Kur’an’da: “Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk, sapıklık ve eğrilikten ayırt edilmiştir.”⁸⁰ uyarısı vardır ve Hz.Muhammed’i de bu konuda Allah, “Eğer Rabbin dileseydi Yeryüzündekilerin hepsi elbette inanırlardı. Böyle iken sen, inanmaları için insanları zorluyor musun?”⁸¹ diyerek insanların inanma konusunda zorlanmalarını emretmiştir. Ayrıca, ganimet elde etmek için, toprak elde etmek için, esir elde etmek için⁸² yapılan savaşlar, İslâm’a uygun olmadığı gibi, insanî ve vicdânî de değildir.

Zaten Atatürk de “Yurtta sulh cihanda sulh” parolasıyla insanlığın barış içinde yaşamaları gerektiğini vurgulamıştır.

Aydınlanma yolunda Atatürk’ün yaptığı çok önemli bir inkılâp da Lâiklik olmuştur. Lâiklik ile millet egemenliği ön plana çıkarılmış ve gelişmiş devlet şekli olan lâik ve demokratik cumhuriyet şekli kabul edilmiş; böylece kanunlar bu anlayış doğrultusunda düzenlenmiş; ayrıca din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasının dinsizlik olmadığı vurgulanmış; din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması ile dinler, devleti yönetenlerle yönetecekler elinde bir âlet olmaktan kurtarılmış; bu şekilde insanlığın manevi mutluluğunu üstlenen dinin, yabancı eli değmeden vicdanlarda yüce yerini alarak, Allah ile fert arasında kutsal bir temas vasıtası haline gireceği açıklanmış; ayrıca da devletin ve kanunlarının değişik inançların koruyucusu olduğu belirtilmiştir.⁸³

Son olarak Atatürk’ün özgürlüğe, özgür düşünceye ve insanların birbirlerine karşı toleranslı olmaları gerektiği konusunda kendi el yazısı ile yazmış olduğu aşağıdaki toleransla (taassupsuzluk) ilgili sözlerini, toplumun aydınlanması yönünde konu ile ilgili görüp burada vermeyi uygun gördük.

“Özgürlük, ihtimal ki zorla tesis edilir; fakat, herkese karşı, tolerans göstermekle ve aldırnamazlıkla korunur. Özgürlüğün, vicdan ve din özgürlüğünün ne olduğunu biliyoruz. Türkiye Cumhuriyetinde, herkes Allah’a, istediği gibi ibadet eder. Hiç kimseye dini fikirlerinden dolayı bir şey yapılmaz. Türk Cumhuriyeti’nin resmi dini yoktur. Türkiye’de bir kimsenin fikirlerini, zorla başkalarına kabul ettirmeye kalkışacak kimse yoktur ve buna izin verilmez. Artık samimi inananlar, derin iman sahipleri, özgürlüğün gereklerini öğrenmiş görünüyorlar. Bütün bunlarla beraber, din özgürlüğüne, genellikle vicdan özgürlüğüne karşı, taassup kökünden kurumuş mudur? Bunu anlayabilmek için, toleransın ne olduğunu inceleyelim! Çünkü, bu kelimenin aracılık ettiği manayı, zihniyeti, herkes kendine göre anlamağa çok yatkındır. Dinsel özgürlüğü bir hak telakki etmeyen, acaba kalmadı mı? Vicdan özgürlüğünü, insan ruhunun, Allah’ın yüce hüküm ve nüfuzu altında, dinî hayatı idare için malik haktan ibaret olduğunu bellemiş olanlar, acaba bugün nasıl düşünmektedirler? Bu gibiler kendisi gibi, düşünmeyenlere içlerinden olsun kızmıyorlar mı? Bu saydığımız gibi, değişik inançlı kimseler, birbirlerine, kin nefret besliyorlarsa, birbirlerini hor

⁷⁹ Kur’an, 2/190

⁸⁰ Kur’an, 2/256

⁸¹ Kur’an, 10/99

⁸² Kur’an, 8/67

⁸³ T.B.M.M. Zabıt Cerîdesi, Cild 3, 9 Nisan 1928, s.132-133

görüyorlarsa ve hatta sadece birbirlerine acıyorlarsa, bu gibi kimselerde tolerans yoktur, bunlar mutaassıptırlar. Tolerans o kimsede vardır ki, vatandaşının veya her hangi bir insanın vicdanî inanışlarına karşı, hiçbir kin duymaz, aksine hürmet eder. Hiç olmazsa, başkalarının, kendininkine uymayan inanışlarını bilmemezlikten, duymamazlıktan gelir. Tolerans budur. Fakat, gerçeği söylemek gerekirse, diyebiliriz ki, özgürlüğü, özgürlük için sevenler, tolerans kelimesinin ne demek olduğunu anlayanlar, bütün dünyada pek azdır. Her yerde görülebilen barış manzarasının temeli, taassup ile, özgür düşüncenin, birbirine karşı kin ve nefreti üstündedir; temelin devrilmemesi, kin ve nefret zeminindeki dengeyi (muvazene) tutan fazla kuvvet sayesinde. Bu söylediklerimizden şu sonuç çıkar ki, aramızda, özgürlük hallerinin yok (zail) olduğuna, bizim gibi düşünen hissedenerle birlikte yaşadığımızı hüküm vermek zordur. O halde, görülen, tolerans değil, zaafın dermansız bıraktığı taassuptur. Şüphesiz, düşüncelerin, inançların başka başka olmasından, şikayet etmemek gerekir. Çünkü, bütün düşünceler ve inançlar, bir noktada birleştiği takdirde, bu hareketsizlik belirtisidir, ölüm işaretidir. Böyle bir hal elbette arzu edilmez. Bunun içindir ki, gerçek özgürlükçüler, toleransın genel bir haslet olmasını temenni ederler. Fakat, iyi niyetle bile olsa, taassup hatalarına karşı, dikkatli olmaktan vazgeçemiyorlar. Çünkü iyi niyetler hiç bir zaman, hiç bir şeyi tamir edememişlerdir. İnsanların, ruhun selameti için yakıldıklarını biliyoruz. Her halde, bunu yapan Engizisyon papazları, iyi niyetlerinden ve iyi iş yaptıklarından bahsederlerdi; belki de cidden, bu sözlerinde samimi idiler. Fakat, bir aptallığı (hamakat), yahut bir hıyaneti iyi bir iş kalıbına uydurmak güç değildir, en nihayet bu bir isim değiştirmek meselesidir. İşte bu sebeptir ki, aldirmamazlığı, kayıtsızlık derecesine kadar götürmemek önemlidir. Gerçi özgür olmak herkesin hakkıdır ve bunun için gerçek özgürlükçüler, özgürlükçü olmayanlara karşı da geniş davranılmasını isterler. Fakat, bunların hiç bir zaman elleri ayakları bağlı olduğu halde kurbanlık koyun vaziyetine razı olacakları asla kabul olunmamalıdır. Unutulmamalıdır ki, bazı insanlar geleceği (istikbali), geçmişin (mazi) arasında görmekte ısrarlıdırlar. Bunlar, ilgimizi kestiğimiz geleneklere (anane) karşı her durumda (behemehal), sadakatin iadesini isterler. Bu gibi insanlar, kendi inandığı gibi, inanmayan kimseleri istedikleri gibi ezemezlerse, kendilerini, cenderede hissediler. Her halde, toleransın arzu edildiği gibi, genelleşmesi, huy haline gelmesi fikri terbiyenin yüksek olmasına bağlıdır.”⁸⁴

Son söz olarak Atatürk’ün dediği gibi, değişik düşünce ve inançlardan korkmamak gerekir. Düşünce ve inançlar bir noktada birleşirse, bu hareketsizlik belirtisi ve ölüm işareti olur.

ÖZET

İslâm, özellikle Kur’an, halkı aklını kullanmaya, araştırma yapmaya, bilime ve aydınlanmaya yöneltir. Böylece Müslümanlar, bilgi ve bilimsel araştırmalar alanında büyük bir ilerleme göstermişler, X. ve XI. yüzyılda önemli buluşlar yapmışlar ve Ortaçağ İslâm skolastiğini ilk kuranlar olmuşlardır. Bu çağda Avrupalılar ise, karanlık

⁸⁴ **Atatürk Düşüncesinde Din ve Lâiklik**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.3-19; A. Âfetinan, **Medenî Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s.591-599

çağını yaşamaktadır. Fakat zamanla, Müslümanların gerçekleştirmiş oldukları araştırmalardan yararlanan ve akli kullanmaya büyük önem veren Batı, karanlık dönemleri geride bırakmış ve XVIII. yüzyılda bilimde aydınlanma çağına girmiştir. Aynı çağda Müslümanlar, pek çok sebep ve yaptıkları yanlışlıklar yüzünden, aynı ilerlemeyi gerçekleştirememişler ve bu alanda Batıdan çok geri kalmışlardır. Müslümanların yaptıkları yanlışlıklar çeşitlidir ve pek çok nedeni vardır. Atatürk, yanlışlıkların nedenini çok iyi anlayıp gereken tedbiri almış, Devrimleri ile Türk devletine ve halkına yeni bir yol açmıştır.

Anahtar kelimeler: Atatürk, devrim, aydınlanma, felsefe, zahidlik, İslâm.

ABSTRACT

İslam, especially Koran directs people to the use of reason, research, science and illumination. So Muslims realized a great progress in the field of knowledge and scientific researches. They made important discoveries during 10th and 13th centuries and also established the scholastic philosophy of İslam in the Middle Ages. During that time European people were living in the darkness. But in the course of time by benefiting from the researches done by Muslims in some degree and attaching a great importance to used the reason, the West left these periods of darkness behind and entered the period of illumination during 18th century. In the same century Muslims could not make any progress because of a lot of factors and mistakes, and so they fell behind the West in many fields. The factors and mistakes lying under the retardation are different and there are too many causes for them. Atatürk understood these causes very well and took the required measures to cope with difficulties and obstacles before the development of the country. He opened a new road for the Turkish state and people with his reforms.

Key words: Atatürk, revolution, illumination, philosophy, asceticism, İslam